

ФОНОВІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЯК КОМПОНЕНТИ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНОЇ СТРУКТУРИ РЕЧЕННЯ

Предметом дослідження стали фонові детермінанти як засоби ускладнення семантико-синтаксичної структури речення. Особливу увагу приділено локальним та темпоральним детермінантам, які виступають своєрідними експозиціями щодо всього висловлення.

Ключові слова: семантико-синтаксична структура, детермінантний зв'язок, семантичні поширювачі, локальні та темпоральні детермінанти.

Предметом исследования стали фоновые детерминанты как средства усложнения семантико-синтаксической структуры предложения. Особое внимание уделяется локальным и темпоральным детерминантам, которые выступают своеобразными экспозициями по отношению ко всему высказыванию.

Ключевые слова: семантико-синтаксическая структура, детерминантная связь, семантические распространители, локальные и темпоральные детерминанты.

The research subject of the work is background determinants as peculiar means of complication of semantic-syntactic sentence structure. Special attention is paid to local or temporal determinants which represent peculiar premise to the whole utterance.

Keywords: semantic-syntactic structure, determinant connection, semantic extenders, local or temporal determinants.

У сучасній лінгвістиці особливо активно розвивається синтаксична семантика, основні тенденції якої спрямовані на вивчення об'єктивно-сміслового змісту речення як відображення певного явища об'єктивної дійсності. Особливу увагу приділено логіко-семантичному рівню реченневої структури, зорієнтованому не лише на зв'язок речення з реальними ситуаціями, на репрезентацію тих чи тих категорій у ньому, а й на відношення, які виникають між лексичними компонентами в межах однієї реченневої структури.

До вивчення семантичної структури речення мовознавці підходять по-різному: одні науковці пропонують включати до неї лише семантико-синтаксичні відношення, що визначаються валентними

властивостями предиката (У. Чейф, Л. Теньєр, Н. Ю. Шведова та ін.), інші ж – ураховують увесь спектр змісту, вміщений у реченні без опори на валентнісні можливості дієслова-предиката (В. Г. Гак, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, І. І. Меньшиков, І. С. Попова, Л. М. Руденко та ін.).

Та все ж, як справедливо зауважує Г. В. Кутня, «одним із найвагоміших теоретичних принципів внутрішнього розмежування простого речення є виділення формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного та комунікативного рівнів, що дає змогу найповніше визначити категорійну структуру речення» [8, с. 178–179].

Серед усього загалу простих речень виокремлюють прості ускладнені, які за формально-синтаксичними ознаками співвідносять із простими, а за семантико-синтаксичними – зі складними реченнями. Найпродуктивнішим засобом ускладнення семантико-синтаксичної структури речення є своєрідні самостійні семантичні поширювачі, які «виступають вторинними грамами категорії предикатності, оскільки у згорнутому вигляді самі є предикатами» [8, с. 178–179], саме їх у сучасній лінгвістиці й прийнято називати детермінованими членами речення. Уведення цих елементів до синтаксичної структури речення сприяє його перетворенню із семантично елементарного в семантично складне. Детермінанти стають носіями окремих пропозицій [6, с. 277].

Дериваційну ж базу деяких різновидів простого ускладненого речення, на думку І. Р. Вихованця, становлять складні речення, від однієї з предикативних частин яких утворюються шляхом згортання детермінантні члени речення [1, с. 239]. Таке тлумачення детермінантів пояснює не прислівний характер їхнього зв'язку, що свідчить про синтаксичну автономність цих одиниць, перенесену із структури складного речення.

Метою нашого дослідження є аналіз обставинної детермінації, зокрема фонових детермінантів (локальних та темпоральних), у сучасному художньому мовленні.

Як зазначає О. О. Селіванова, детермінант – це член речення, який поєднується з усім складом висловлення за допомогою особливого типу синтаксичного зв'язку – детермінації [10, с. 116]. Цей зв'язок, наголошує дослідниця, нагадує прилягання, але не має прислівного характеру. Саме розмежування в реченні синтаксичних зв'язків на реченнєві та словосполученнєві й дало підставу

для виділення детермінованих членів речення. Якщо прислівні поширювачі є конструктивно зумовленими та включеними в речення за законами валентності, то детермінант – це факультативний поширювач, який можна легко вилучити з синтаксичної конструкції, не порушуючи її формальної будови. Наприклад: *Весь цей день пахнув теплим сном* [7, с. 41] – детермінований компонент *теплим сном* має семантику порівняння, вилучення його з речення призведе до певної розмитості думки, до недостатності висловлення, але останнє як одиниця спілкування при цьому не втратиться. На думку А. П. Загнітка, наявність детермінанта зумовлена комунікативними потребами висловлення [6, с. 277].

Термін було введено до наукового обігу в 60-х роках минулого століття Н. Ю. Шведовою, яка запропонувала розглядати детермінанти як своєрідні семантичні поширювачі, що не входять до структурного мінімуму речення, на цій підставі розрізняються суб'єктно-об'єктні та обставинні детермінанти [12, с. 77–93].

Детермінант першого типу стосується предикативного ядра, зв'язок суб'єктного компонента з граматичною основою нагадує предикативний у структурі двоскладного речення: *Марті* *запаморочилося* [3, с. 11], *Заснути мені ніяк не вдавалося...* [4, с. 53], *До Голобородька дійшло ближче до ранку наступного дня* [3, с. 66]. На структурно-граматичному рівні такий детермінант є непрямим додатком, який виражає семантику суб'єкта дії або стану. Ці елементи, наголошує А. П. Загнітко, «наповнюють змістом носія предикативності і реалізують семантику субстанційності, на словосполученнєвому рівні вони витлумачуються як прислівні поширювачі, що відповідає їх валентно зумовленому вияву [6, с. 277].

Обставинні детермінанти – це одиниці мотиваційно-ситуаційного плану, вони покликані окреслювати ті чи ті площини перебігу дії чи вияву стану: *Годиною пізніше на борті літака, що ніс маму й сина Голобородьків геть з України, сталася надзвичайна подія* [3, с. 69], *Дуже швидко з'явився проект Ярослава* [7, с. 21], *До пізньої ночі говорили про загибель Мар'яни і Анатолія* [7, с. 128]. Найчастіше детермінанти загальнореченнєвої екзистенційної семантики займають позицію на початку речення, але їхнє розташування може змінюватися під впливом актуального членування.

Як зазначає Н. В. Гуйванюк, речення будь-якої граматичної будови (як непоширене, так і поширене) може мати поширювач (один або кілька), яким часто служить відмінкова форма іменника, прислівника, дієприслівника, сполучника [2, с. 91]. Найактивніше, на думку Г. В. Кутньої, «поєднуються з факультативними компонентами ті предикати, суб'єкти яких виражені формою називного відмінка. Речення, в яких вони функціонують, мають більшу семантичну перспективу» [8, с. 178–179].

Відповідно до семантичної природи аналізованих компонентів з-поміж детермінантів загальнореченнєвої екзистенційної семантики Л. М. Руденко [9] пропонує виділяти такі основні типи, як-от: фонові детермінанти (локальні та темпоральні), детермінанти зумовленості, детермінанти з характеризувальним значенням.

Фонові детермінанти виконують атрибутивну функцію щодо всього висловлення і є своєрідними експозиціями до нього [6]. Семантичні поширювачі такого зразка конкретизують просторові та часові характеристики основної дії, наприклад: *На брудній привокзальній площі з'явився довжелезний «Лінкольн» кольору металік* [7, с. 91], *А наприкінці серпня вони вдвох знов приїхали до Києва* [7, с. 91]. Називати ситуацію, подію, що залежить від основної, покликані детермінанти зумовленості: *Завдяки несподіваній підказці бармена вони встигли на маршрутку* [7, с. 164], *Посидюща дитина, мовляв Василь зі стриманою ніжністю...* [5, с. 87], *Незважаючи на лесбійство картин Клімта, зрештою, батько поважав і його* [4, с. 32]. Характеризувальні детермінанти підкреслюють різноманітні відтінки якісної характеристики основної події: *Саме з цього приводу Олександр Чеканчук відчайдушно посварився з Мар'яною Хрипович напередодні її від'їзду сюди* [7, с. 32], *...місячно бліда дівчинка безгучно тягла до Наталі потомлені руки...* [5, с. 30]. Як ми переконалися, всі семантичні поширювачі інформативно доповнюють, уточнюють предикат, збагачуючи додатковими відтінками структуру процесивної ситуації.

Відібраний ілюстративний матеріал свідчить про те, що в сучасному художньому мовленні найактивніше використовують фонові детермінанти, які, не вносячи суттєвих змін до структури речення-висловлення, здатні змістити фокус уваги реципієнта.

Темпоральні поширювачі, характеризуючи предикативний процес, динамічний і локалізований у часі, уточнюють, як уже

зазначалося, часові параметри. Залежно від наповнення темпоральних детермінантів у сучасному українському художньому мовленні можна виділити до п'яти найпродуктивніших типів синтаксем із часовими характеристиками дії: детермінанти на позначення частини доби, пори року, певних періодів життя людини, назв різноманітних свят, нечіткої/чіткої часової межі та ін. На структурно-граматичному рівні семантичні поширювачі реалізуються переважно такими морфологічними варіантами, як-от:

– прислівникові форми на позначення: а) частини доби: **Сьогодні вранці** він вийшов зі смердючої столичної лікарні, де з нього видалили якісь непотрібні частини, де він мало не залишився назавжди [7, с. 157]; б) пори року: **Навесні** проходила селом чумацька валка – і до Василя з Марією кіль-коро чумаків переночувати попросилися... [5, с. 120]; в) нечіткої часової межі: **Невдовзі** Ганнуса спостерігала й децю інше: зараз по таких хатніх заколотах вона переставала чути воду [5, с. 88];

– прийменниково-іменникові компоненти на позначення: а) певних періодів життя людини: **По закінченні школи** вступила на факультет мистецтвознавства Київського художнього інституту [7, с. 45]; б) назв різноманітних свят: **На Різдво** батько отримав подарунок від Дерека [4, с. 34];

– займенниково-іменникові компоненти (без прийменника чи з ним) на позначення: а) частини доби: **Того вечора** він грав у підземному переході на майдані Незалежності [7, с. 66], **У той день** він також поспішав на побачення [4, с. 100]; б) нечіткої часової межі: **А цього разу** й обійняти забула [3, с. 83];

– прикметниково-іменникові компоненти (без прийменника чи з ним) на позначення: а) нечіткої часової межі: **В недовгім часі** це й помічено було... [5, с. 88], **Наступного ранку** Макар прокинувся від запаху яєчні [3, с. 184];

– прийменниково-числівниковими або числівниковими комплексами на позначення точно окреслених часових параметрів: **У дві тисячі дев'ятому** Нані стала дипломованим архітектором... [3, с. 79]; **Вісімнадцятого** Макар припхався на фабрику задовго до початку робочого дня [3, с. 116] і таке інше.

Проаналізувавши темпоральні поширювачі, можна помітити, що зазвичай вони лише вказують на черговість якісних змін суб'єкта в часовій площині, визначаючи місце основної дії на зовнішній часовій осі.

Нейтралізувати часові ознаки предиката у структурі речення здатні локальні компоненти, які теж є показовими в українському художньому мовленні. Локальні детермінанти покликані моделювати ситуацію щодо просторових орієнтирів. Професор Н. В. Гуйванюк пропонує виділяти (залежно від семантичного наповнення) 27 типів локальних синтаксем [2].

Засобами вираження цих семантичних поширювачів на структурно-граматичному рівні є зазвичай такі морфологічні варіанти, як-от:

– морфологізовані прислівники (із прийменниково-іменниковими компонентами чи без них) на позначення близькості щодо горизонтальної чи вертикальної осі: *Удалечині загуркотів потяг* [7, с. 119], *Саме тут, неподалік від пасажу, її житло* [7, с. 40], *...зверху лежали «Українські народні загадки» в твердих палітурках* [5, с. 27];

– прийменниково-іменникові компоненти на позначення чітко окресленого місця (території): *На площі біля «України» циганки смикали поодиноких приїжджих* [3, с. 159], *Нані біля під'їзду геть змерзла* [3, с. 162]. Як слушно зауважує Г. В. Кутня, локативні компоненти засвідчують розширення відмінкових функцій: значення простору може виражатися більшістю непрямих відмінків, крім давального [8, с. 183]. Прийменниково-відмінкові форми виступають домінантним способом передачі локальної детермінуючої семантики [11, с. 5].

Охарактеризовані типи детермінантів продуктивно використовуються в сучасному художньому мовленні, фонові семантичні поширювачі виконують конкретизаційну атрибутивну функцію стосовно всього змісту висловлення та виступають іманентними характеристиками мовленнєвої ситуації.

БІБЛЮГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Вихованець І. Р.** Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
2. **Гуйванюк Н.** Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Н. Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с.

3. **Дашвар Люко.** Биті є. Макар. Кн. 1 / Люко Дашвар. – Х.: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2011. – 288 с.
4. **Денисенко Л.** Від загиблого діда до померлого: роман / Л. Денисенко; [передм. Г. Гузько]. – Х.: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2013. – 320 с.
5. **Забужко О.** Сестро, сестро: повісті та оповідання / О. Забужко. – [2-е вид.]. – К.: Факт, 2004. – 240 с.
6. **Загнітко А. П.** Теоретична граматики української мови: Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк: Донецький нац. ун-т, 2001. – 662 с.
7. **Кононенко Є.** Імітація / Є. Кононенко. – Львів: Кальварія, 2001. – 188 с.
8. **Кутня Г.** Обставинна детермінація предикатів процесу в сучасній українській мові / Г. Кутня // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць / укладач А. П. Загнітко та ін. – Донецьк: Донецький нац. ун-т, 2005. – Вип. 13. – С. 178–184.
9. **Руденко Л.** Семантико-синтаксична характеристика обставинно-детермінантних структур / Л. Руденко // Збірник наукових праць викладачів педагогічного факультету: Сер. «Філологія». – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 24–30.
10. **Селіванова О.** Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава: Довкілля – К, 2006. – 716 с.
11. **Слинько І.** Другорядні чи поширюючі члени речення / І. Слинько // Мовознавство. – 1990. – № 2. – С. 3–11.
12. **Шведова Н.** Детерминирующий объект и детерминирующие обстоятельства как самостоятельные распространители предложения / Н. Шведова // Вопросы языкознания. – 1964. – № 6. – С. 77–93.

Надійшла до редколегії 17.03.2014